

*Решетченко Дмитро
(Київ)*

ПРИРОДНОКЛІМАТИЧНІ УМОВИ ПРАВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЙ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ВИРОБНИЦТВО І ПРОДАЖ ЗЕРНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВІНІ ХІХ ст.

Для населення Правобережжя виробництво і продаж зернових становило важливу статтю прибутків протягом багатьох сторіч. Особливості хлібної торгівлі в першій половині ХІХ ст. ще доволі мало досліджена і залишається актуальною. Продаж хліба, особливо за кордон був вигідний як для виробників, так і для держави. Кількість зерна, що ставала товаром, залежала від багатьох чинників. Особливості впливу природнокліматичних умов на вирощування та продаж збіжжя в першій половині ХІХ ст. становлять предмет дослідження цієї статті.

Дослідження збуту сільськогосподарської продукції та її вплив на розвиток українських міст і сіл дає змогу оцінити інші сфери життя тогочасного суспільства. Особливо відкриває широкі можливості для адекватної оцінки розвитку соціальної структури¹.

Залежністю виробництва і продажу зернових від клімату та природних явищ в ХІХ ст. цікавилися багато дослідників. Дослідження окремих питань з цієї тематики знаходимо в роботах В. Гульдмана, М. Довнара-Запольського, А. Єгунова та ряду інших².

Особливу увагу приділяли цій тематиці офіційні журнали Міністерств внутрішніх справ та державного майна³. Вони вели, як наукові дослідження особливостей і послідовності природних явищ, так і розглядали так звані „народні прикмети”. Останнє було надруковане в „Журнале Министерства государственных имуществ” в статті „Хозяйственная метрология”⁴. Також в „Журнале министерства государственного имущества” велися постійні рубрики „Землеробська хроніка” де прослідковувалися умови розвитку землеробства та торгівлі його предметами та „Огляд сучасних подій по сільському господарству в Західній Європі”, де розглядалися врожаї основних Європейських країн та прогнозувалася їх потреба в привозному хлібі.

Ряд надзвичайно цікавих досліджень, де розглядалася ця проблематика знаходимо в авторів 20-х–30-х рр. ХХ ст. У той період вивчалися теми, які не досліджувалися й до наших днів. Цінним у дослідженні цієї теми є праця М. Самбікіна. „Недороды на Украине их районы, частота и размеры”⁵. Також виходить солідна робота М. Слабченка, ряд статей І. Кравченка, Н. Букатевича, деяку інформацію можна почерпнути з узагальнюючих праць С. Вознесенського, Ф. Ястребова та інших авторів⁶.

З початку 1930-х рр. було написано ряд монографій і статей з ґрунтовними дослідженнями соціально-економічної історії Російської імперії першої половини ХІХ ст. Особливо цінною в цьому відношенні є монографія І.О. Гуржія. Окремі аспекти цієї теми розглядалися у працях І.С. Слабеєва, В.Є. Задорожного, С.Б. Окуня тощо⁷.

З набуттям незалежності було переглянуто підходи до висвітлення історії. З’явилася можливість розглянути соціально-економічну історію з нових поглядів та з використанням інших методик і методологій. Нові дослідження дедалі більше звертаються до регіональної історії. У цей час вийшли праці О.М. Гордуновського щодо історії поміщицьких господарств Правобережної України, Т.Г. Гончарука – торгівлі України першої половини ХІХ ст.; монографії Г.Д. Казьмирчука, Т.М. Соловйової із соціально-економічного розвитку Правобережжя, А.Л. Зінченка з церковного землеволодіння; В.С. Шандри з історії генерал-губернаторств й ряд інших⁸.

Правобережні губернії були розташовані в трьох рослинно-кліматичних зонах. Основну частину

становив лісостеп; Радомишльський та північ Київського (Київська губернія), Овруцький, Володимир-Волинський, Луцький, Ковельський, Ровенський, північ Дубенського, Острозького та Житомирського повітів (Волинська губернія) належали до Полісся; Балтський повіт Подільської губернії відносився до сільськогосподарського степу степову.

Полісся відрізнялося великою кількістю лісів, ґрунтами підзолистого типу (піски, супіски, суглинки) та болотами. Середньорічні температури коливалися від 6° до 7°С (січень від -6° до -8°, червень – близько 20°)⁹. Середньорічна кількість опадів коливалася від 500 до 600 мм. Сніговий покрив тримався 80-120 днів на рік¹⁰. На Поліссі була велика кількість грозових дощів, буревіїв, весняних заморозків та інших природних явищ несприятливих для землеробства.

Ґрунтів придатних для землеробства було небагато, та і наявні рідко давали гарні врожаї. Ціни на хліб тут зазвичай були вищі, ніж в сусідніх губерніях. Це передусім стосується озимого жита – основного продукту споживання місцевого населення. Повіти, що перебували в поліській зоні регулярно потребували доставки хліба з інших регіонів, переважно з районів, що знаходились на південь від них. Так, наприклад, у 1847 р.¹¹ в Сквирському, Бердичівському та Київському повітах Київської губернії було закуплено на продовольство Радомишльського повіту цієї ж губернії 19 500 четвертей¹² різного хліба, а в поліській повіти Волинської губернії – 18 162 четв. Також на Полісся Волинської губернії доставляли хліб Староконстантинівський (Волинська губернія), Проскурівський та Летичевський (Подільська губернія) повіти.

Найбільш сприятливою для землеробства була лісостепова зона. Серед ґрунтів переважали лісові суглинки та чорноземи. Середньорічні температури коливалися від 7° до 8° (січень від -5° до -6°, червень – 20°-22°). Середньорічна кількість опадів коливалася від 450 до 550 мм. Сніговий покрив тримався 60-90 днів на рік¹³. Клімат зони помірний і сприятливий для землеробства, хоча й траплялися бурі, посухи та інші несприятливі явища.

Степова зона була найбільш нерівномірною за природнокліматичними умовами. Ґрунти були різними від глинистих, суглинистих та супіщаних на півдні до чорноземів з великим вмістом гумусу на півночі (в т.ч. Балтський повіт Подільської губернії). Середньорічні температури коливалися від 8° до 10° (січень від -3° до -6°, червень – 23°-24°). Середньорічна кількість опадів становила 300-400 мм. Сніговий покрив тримався 20-40 днів на рік¹⁴. Найбільше шкоди землеробству краю завдавали посухи.

Швейцарський метеоролог проф. Брікнер протягом 55 років (1830-1885 рр.) досліджував температуру та кількість опадів на 321 метеостанції світу в тому числі й Україні (Південно-Західна Росія). Ним було доведена 15-ти річна циклічність між холодними і теплими періодами з одного боку та вологими та сухими з іншого. Щодо перших то теплі періоди в I половині XIX ст. були в 1791-1805, 1821-1835 рр., а холодні у 1806-1820, 1836-1855 рр. Амплітуда коливань між цими періодами в деяких пунктах складала 1°С, що було рівнозначне переміщенню ізотерм до 300 верст по широті¹⁵.

Якщо взяти періодичність сухих і вологих п'ятнадцятирічних циклів, то різниця не була такою відчутною, хоча в вологі роки в деяких місцях опадів випадало на 25% більше. Сухими були роки 1796-1810, 1826-40, вологими – 1811-25, 1841-55.

Дослідник 20-30-х рр. XX ст. М.М. Самбікін співвідніс врожайність основних зернових культур з брікнерівськими сухими та вологими п'ятнадцятирічними циклами. Так, жита в сухий цикл збирали з десятини на Поліссі – 35 пудів, Лісостепових повітах – 54 п., а в степових районах – 26 п. В вологий період 46, 75 та 39 пудів з дес. відповідно. Таке ж співвідношення прослідковувалося й серед інших зернових¹⁶.

Розглядаючи розрахунки М.М. Самбікіна, помітно, що врожайність в вологий п'ятнадцятирічний цикл значно вища, ніж в сухий. Проте слід зауважити, що сухий період він взяв більш давній, ніж вологий, не враховуючи що за 15 років були вдосконалені способи землеробства, а в господарствах покращувалися знаряддя праці, збільшувалася кількість сільськогосподарської техніки. Скоріш за

все, що якщо б роки були взяті в іншій послідовності різниця не була б такою помітною. Хоча відкидати дослідження проф. Брікнера та розрахунки М.М. Самбікіна було б нераціонально.

Для краю звичним явищем була 4-8-ми тижнева постійна засуха чи безперервний дощ, при цьому дощі в основному бували проливними й залишали на поверхні землі глибокі сліди*. Найбільше рослинність Правобережжя страждала від вітрів, вихрів та смерчу, а степ ще й від суховіїв. Заморозки траплялися з 15 вересня й бували до 14 травня, на Поліссі й пізніше¹⁷.

Великої шкоди завдавали грозові дощі з градом. Найбільше від граду страждали посіви Волинської губернії, наприклад, в 1844 р. збитки від нього становили 334 741 руб. (17,2% збитків завданих градом в усій Російській імперії)¹⁸.

Табл. 1. Збитки завдані грозами з градом у 1844-47 рр.¹⁹

Губернії	Кількість гроз	Вибито посівів (в десятинах)	Сума збитків (в рублях)
1844 р.			
Волинська	9	33 910	334 741
Київська	7	3 214	10 229
Подільська	10	5 204	54 591
1845 р.			
Волинська	2	17 199	120 372
Київська	6	11 728	82 711
Подільська	14	16 940	107 246
1846 р.			
Волинська**	*	*	*
Київська	6	5 264	49 529
Подільська	3	3 690	48 360
1847 р.			
Волинська	8	2 235	17 780
Київська	8	8358	91 831
Подільська	9	7063	215 076
Усього:	82	114 805	1 132 466

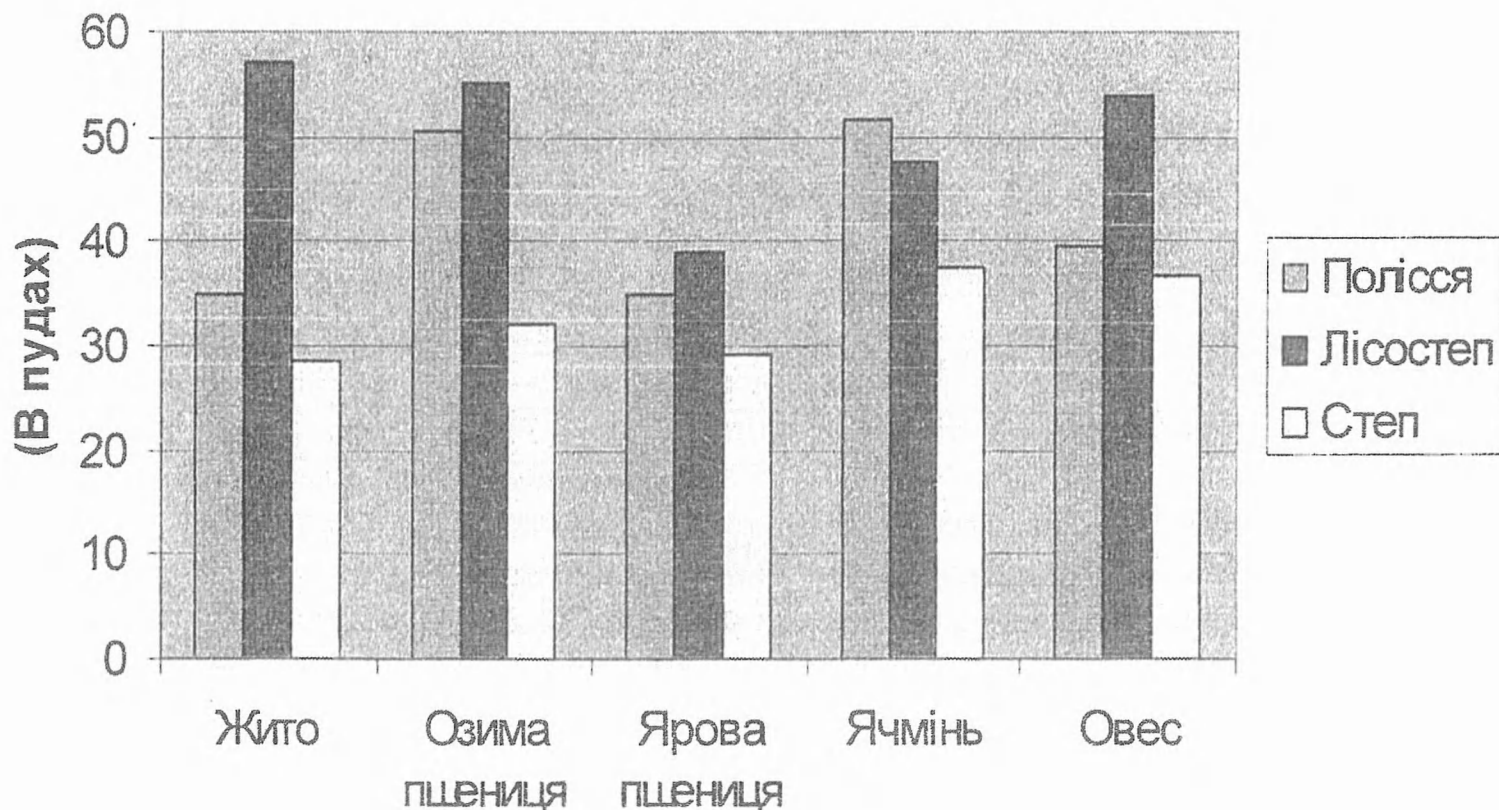
Якщо взяти 40-ві рр. XIX ст. найбільша гроза з градом була в кінці травня 1843 р. Вона охопила 25 губерній і 3 області, в т.ч. й усе Правобережжя. У Волинській губернії в трьох селах Житомирського повіту було знищено всі посіви, в Новоградволинському та Староконстантинівському повітах вибито 2 тис. дес. озимих і ярових хлібів. На Київщині град охопив 6 повітів шкоди завдано більше 5 тис. дес.

* Дописувач „Журнала Министерства государственных имуществ” Г. Рейдмейстер писав: „В продолжении шестилетнего моего пребывания в Киеве, сильнейший дождь видел я 26 мая 1939 года. С полчаса до начала дождя, при совершенно покрытым облаками небе, продолжалась гроза, потом упало несколько градин, и наконец полил дождь, продолжавшийся непрерывно три часа. Он падал не каплями, но лил ручьями; казалось, что с неба к земле притянуты были верёвки толщиной в мизинец ... улица в одну минуту превратилась в бушующий ручей. Камни мостовой стонали, как под тяжёлыми экипажами, вырванные фонарные столбы неслись по улице, во многих местах вода так глубоко размывала землю, что обнажила фундаменты домов. Одна из нижних частей города (Крещатик), была покрыта водою до 5 футов глубины (1 фут = 30,48 см. – Авт.).. ”

** Дані по Волинській губернії за 1846 р. відсутні.

посівів, в Подільській губернії град охопив три повіти пошкоджено посіви на 1250 дес. Як ми можемо побачити (табл.1) за три роки з 1844 по 1847 рр. (без даних 1846 р.) найбільше збитків завдавали грози з градом Волинській губернії – втрачено посіви на 53 344 дес. вартістю 472 893 руб. Така ж тенденція спостерігалася й протягом усієї I-ї половини XIX ст.

Рис.1. Врожайність основних культур по зонах.



Лісостепові райони були найбільш врожайними на Правобережжі (рис. 1), де гарні врожаї давали усі зернові, крім ярої пшениці. На Поліссі найкраще родила пшениця. Зумовлювалося це тим, що її вирощували в основному поміщики на продаж за кордон і поля під посів пшениці добре вдобрялися. У степовій зоні врожайність усіх зернових була меншою через екстенсивний спосіб ведення господарства. Вільної землі там було більше проте не вистачало робітників для кращої її обробки. Слід зазначити, що у Балтському повіті врожаї були порівняно вищі, ніж в інших степових районах. Це було зумовлено кращими ґрунтами та наявністю більшої кількості робочих рук. Адже цей край був більш заселений і мав давнішу культуру землеробства.

Від природнокліматичних умов залежали види зернових, що вирощувалися в тій чи іншій частині Правобережжя. На Поліссі через брак зручних для землеробства земель вирощували в основному зерно на продовольство населення і для худоби (жито і ярові). Близько великих річок, як Західний Буг, Случ, Горинь, Турія, Іква чи Стир якими доставлялося зерно за кордон багато поміщиків культивували озиму та яру пшеницю.

Лісостепова зона відзначалася більш м'яким кліматом та ґрунтами, що чудово підходили для вирощення зернових. Сніг тут стояв довше, ніж в степу, що позитивно впливало на вирощення озимих. Саме тут вирощувалася найкраща озима пшениця („сандомирка”), що цінувалася за кордоном насамперед в Англії та Франції²⁰. Гарні врожаї давало і жито, яке продавалося на продовольство в сусідні губернії та країни, особливо в неврожайні роки. В цих краях також йшла заготівля продовольства для військ, як місцевого квартирування так і сусідніх губерній та Чорноморського флоту²¹.

Для степу основною проблемою були посухи та літня спека, саме тому озимі там родили гірше ніж в лісостеповій зоні. Зерно, особливо озимої пшениці, було дрібнішим і не витримувало конкуренції збіжжя з лісостепової зони при продажі за кордон. Тому тут вирощували інші сорти пшениці „гирку” та „арнаутку”, що була більш стійкою до засухи. Хоча ці сорти не давали такої білої муки яка цінилася на ринках Англії та Франції, вона містила багато клейковини, що було дуже добре при виготовленні різного роду макаронних виробів, тому „гирка” та „арнаутка” користувалися попитом в Італії та Іспанії. Також в краї з 40-х рр. XIX ст. стрімко збільшуються засіви льону, продаж якого в Європу давав не менші прибутки, ніж продаж пшениці²².

Правобережжя мало велику кількість річок які можна поділити на судноплавні, сплавні та непридатні для будь-якого судноплавства. Останніх була величезна кількість, більшість з них була сприятлива для будівництва млинів. У Волинській губернії основною річкою був Буг, по ньому сплавні судна йшли у Гданськ*. Також сплав проходив по рр. Случ, Горинь, Турія, Іква й Стир. По них збіжжя доставляли в інший прусський порт – Клайпеда²³. Також місцевий сплав на незначні відстані проходив річками Збруч, Уж, Тетерівка, Вилія, Уборть та іншими²⁴.

На Київщині найбільшими ріками були Дніпро, Прип'ять та Тетерів, а в цілому було 36 рік придатних для близького сплаву та безліч незначних. У Подільській губернії основною річкою був Дністер, а також Збруч, Південний Буг, Жванець, Смотрич тощо²⁵.

Який ж вплив мали природнокліматичні умови на розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі? При несприятливих природних умовах, які викликають неврожаї в окремих регіонах чи цілій країні, виникає великий попит на продовольство, що спонукало розвиток внутрішньої торгівлі.

Природними причинами неврожаїв, крім згаданих грозових дощів з градом, були спека й довготривала засуха, як у 1849 чи 1850 рр. У 1805 р. хоча й врожай був достатнім, але надзвичайно рано впав сніг (10 жовтня) й не дав змоги зібрати з полів збіжжя і городину²⁶. В засушливі роки зерно мало гірший товарний вигляд й втрачало свою вартість при продажі.

Для Київської губернії забезпечення продовольством поліських повітів Правобережжя, Білорусії та Литви становило важливу статтю збуту зернових. В уже згаданому 1847 р., крім 27 662 четв. відправлених на потреби Київської і Волинської губернії, 119 104 четв. було відправлено до Литви та Білорусії²⁷.

Особливо важкими були неврожайні роки для Полісся. Ціна на хліб тут зростала в декілька разів, який ставав недосяжним для більшості селян, які змушені були продавати усе майно для прогодування сім'ї. Поміщики намагалися забезпечити своїх селян продовольством, щоб не втратити робочу силу. Для прогодування селян в неврожаї були створені й хлібні магазини²⁸. При сильних чи послідовних протягом декількох років неврожаях ці заходи не рятували. Так, у 1830 р. був сильний неврожай і, якщо в Київській та Подільській губернії за виключенням деяких міст справилися внутрішніми ресурсами²⁹, то на Волині ситуація була значно складнішою. Для забезпечення продовольством більше 200 тис. голодуючих селян Волинської губернії казна виділила 639 593 руб.³⁰.

З іншої сторони неврожаї значно гальмували торгівлю, особливо зовнішню, через нестачу товарного зерна. Російський уряд намагаючись тримати під контролем баланс зернового запасу в роки нестачі продовольства, видавав заборонні укази для експорту хліба. Після неврожаю 1799 р. в квітні 1800 р. було видано указ про заборону вивозу хліба за кордон з Литовської, Волинської і Подільської губерній. Деякі поміщики та промисловці, намагаючись обійти указ 1800 р. „внаслідок заборони вивозу жита, ячменю та вівса за кордон, перетворюють хліб у вино для вивозу”. Тому уряд у жовтні 1800 р. вводить заборону на вивіз хлібного вина за кордон з Литовської, Волинської та Подільської губерній. Після неврожаю 1805 р. в березні 1806 було видано указ про заборону вивозу в

* Місто Гданськ мало тоді назву Данциг, а Клайпеда – Мемель.

Молдавію та Галичину, проте не було заборонено вивіз пшениці в Одесу³¹. З середини 30-х рр. XIX ст. в неврожайні роки взагалі заборонялося виділяти зерно на винокуріння³².

Природні умови впливали й на торгові шляхи покращуючи, чи навпаки погіршуючи торгівлю, а також впливали на вартість доставки. Якщо сніг сходив швидко і земля висихала раніше поживлявалися сухопутні доставки, однак тоді рівень в сплавних ріках серйозно не піднімався, що значно ускладнювало сплав збіжжя ріками. Так, під час засухи та, як наслідок, відсутності достатнього рівня води в р. Буг у 1842 р., з Волинської губернії зерно гужем доставляли до р. Вісли, а вже звідти сплавливали до Гданська³³.

Багато авторів, що досліджували соціально-економічну історію Правобережжя, чи України в цілому, зверталися до проблеми впливу природнокліматичних умов на вирощування та збут зернових. Щоправда їх особливості у першій половині XIX ст. не висвітлювалася в окремих дослідженнях.

Дослідники і публіцисти XIX ст. намагалися знайти залежності та повторюваності у природних явищах. Для цього вивчалися як „народні прикмети”, так і велися метеорологічні дослідження. Наймасштабніші для того часу, що стосувалися Правобережжя, проводив проф. Брікнер який розробив свою систему п'ятнадцятирічних циклів.

Підсумовуючи вплив тогочасних природнокліматичних умов на вирощування та збут зернових, слід зазначити, що Правобережжя дуже добре підходило для вирощування збіжжя. Лише північ Київської і Волинської губерній не могла забезпечити повністю свої потреби в хлібі. Решту повітів навіть при посередньому врожаї мали залишки хліба, які йшли на винокуріння, пивоваріння та продаж на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Нерідко в краї були природні явища, що шкодили землеробству: зливи, град, сильні вітри, заморозки, посухи, тощо. Якщо ж вони тривали значний час, то викликали неврожаї часткові чи масштабні. Останні призводили до значного підвищення цін та голоду.

Київська, Подільська і Волинська губернії були землеробськими. Тому продаж збіжжя був основною статтею прибутків їх землевласників. Велику кількість його, особливо в урожайні роки, неможливо було продати на внутрішньому ринку. Подільський губернатор у 1837 р. скаржився: „У краї розходиться мало, бо хто споживач? Самі поміщики, селяни та міщани ... займаються всі майже вирощуванням хліба. Залишаються війська, чиновники та євреї. Хліб у краї рідко дорогим буває, а більшою частиною такий дешевий, що й праці на оброблення не поверне”³⁴. Тому найбільш вигідними були винокуріння і продаж збіжжя за кордон. Щоправда, безпосередньо доставити свій товар у порти та отримати максимальні прибутки, могли лише великі землевласники. „Конкуренція селянського хліба і хліба з дрібнопомісних маєтків не могли мати великого значення”³⁵.

Наявність мережі судноплавних та сплавних річок сприяла збільшенню поставок збіжжя з Правобережних губерній в основні морські порти, це насамперед Одеса, а також Гданськ та Клайпеда. Також річками хліб сплавливали й у сусідні губернії, передусім в Мінську та Могилівську, а при неврожайх і в інші. Доставка хліба, була заняттям ризикованим, адже більшість рік мали важко прохідні місця та пороги, але вона обходилася значно дешевше ніж сухопутні перевезення.

Анотація

У цій статті розглядається особливості клімату та природних явищ в Правобережній Україні в I половині XIX ст. і їх вплив на вирощування та збут зернових з цих губерній в той час.

Annotation

The given article describes the climate and natural condition of the Right-bank of Ukraine (Pravoberezhya) in the first half of the XIX century and their effect on the growing and sale of the grain from these provinces in that time.

- ¹ Ресит О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 24.
- ² Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – 504 с.; Довнар-Запольский М. Обзор новейшей русской истории. – Т.І. – К., 1912. – 428 с.; Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промышленности. – М., 1855. – 79 с.; Корнилов А. Курс Истории России XIX века. – Ч. I-II. – М., 1912. – 195 с., Семеновский М. И. Записка о финансах, политике и торговли Российского государства в 1810 году. – М., 1864. – 92 с.
- ³ Извлечение из отчета Министра Внутренних дел за 1841 год. // Журнал Министерства Внутренних дел (далі – МВД). – 1842. – №4-12. – С. 1-53; Земледельческая хроника. // Журнал Министерства государственных имуществ (далі - МГИ). – 1847. – №1; Очерки хозяйства Новороссийского края. // Журнал МГИ. – 1847. – №7. – С. 1-20; Хлебная торговля в Киевской губернии, за 1847 год. // Журнал МВД. – 1849. – №4. – С. 104-128; Хозяйственное обозрение Киевской губернии. // Журнал МГИ. – 1847. – №6. – С. 193-216; Хозяйственное обозрение Киевской губернии (окончание). // Журнал МГИ. – 1847. – №7. – С. 31-79; Хозяйственные очерки Могилевской, Минской и Волынской губерний. // Журнал МГИ. – 1845. – №12. – С. 184-224.
- ⁴ Хозяйственная метрология. // Журнал МГИ. – 1847. – №7. – С. 21-28.
- ⁵ Самбикин М.М. Недороды на Украине их районы, частота и размеры. – Х., 1931. – 112 с.
- ⁶ Букатевич Н. Чумацтво в I пол. XIX сторіччя. // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. II Чумаки. – К., 1931. – С. 86-99; Вознесенский С. Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX и XX веков. – Ч. I. – Пг., 1921. – 196 с.; Кравченко І.І. Нариси економічної історії Правобережної України з кінця XVIII і до I половини XIX ст. – К., 1951. – 240 с.; Його ж Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в I чверті XIX століття. // Студії історії Української науково-дослідної кафедри у Києві. – К., 1929. – Т.ІІ – С. – 56-95; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. I. – Одеса, 1921. – 313 с.; Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине в I половине XIX века. – К., 1936. – 133 с.; Його ж. Україна в першій половині XIX століття. – К., 1939. – 246 с.
- ⁷ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861р.). – К., 1962. – 205 с.; Його ж. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I половини XIX ст. – К., 1954. – 450 с.; Истомина Э.Г. Водные пути и их роль в экономическом развитии европейской России во II половине XVIII – начале XX века. – М., 1983. – 276 с.; Задорожний В.Є. З історії торгівельних зв'язків Галичини з Східною Україною і Росією у першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1978. – №12. – С. 82-88 ; Слабеев І. С. З історії перевісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – I половини XIX століть). – К., 1964. – 140 с.
- ⁸ Гончарук Т. Г. Торговля України I половини XIX століття: історія вивчення. Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Одеса, 1998. – 189 с.; Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин в I половині XIX століття. Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2000. – 166 с.; Його ж. Розвиток промислового виробництва в поміщицьких господарств Правобережної України I половини XIX століття // УІЖ. – 2000 – №1. – С. 61-71, Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994. – 178 с.; Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX століття. – К., 1998. – 174 с.; Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I половини XIXст. – К., 1991. – 127 с.; Ресит О.П. Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2000. – С. 6-39; Ресит О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – К., 2005. – 418 с.
- ⁹ Усі дані наведені по матеріалам XIX ст. і можуть відрізнятися від сучасних.
- ¹⁰ Самбикин М.М. Назв. праця. – С. 35.
- ¹¹ Врожай хліба у 1847 р. був достатнім. Кількість хліба, що ввозилася в поліські повіти у врожайні роки була меншою, а у неврожайні значно більшою.
- ¹² Четверть – міра сипучих тіл, рівнялась 8 четверикам (близько 210 л.). За: Новый словарь русского языка Толково-словообразовательный. Под. ред. Ефремова Т.Ф. – М., 2005.
- ¹³ Самбикин М.М. Назв. праця. – С. 37.
- ¹⁴ Там само. – С. 45.
- ¹⁵ Там само. – С. 10-11.
- ¹⁶ Там само. – С. 16-17.
- ¹⁷ Хозяйственное обозрение Киевской губернии // Журнал МГИ. – 1847. – №6. – С. 194-196; Хозяйственные очерки Могилевской, Минской и Волынской губерний. // Журнал МГИ. – 1845. – №12. – С. 192-193.
- ¹⁸ Смесь. // Журнал МВД. – 1845. – №5.

- ¹⁹ Смесь. // Журнал МВД. – 1843. – №7; Там само. – 1843. – №9; Там само. – 1845. – №5; Там само. – 1846. – №5; Там само. – 1847. – №6; Смесь. // Журнал МВД. – 1848. – №5.
- ²⁰ Скальковський А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. Статья III. //Журнал МВД. – 1851. - №8. – С.211-216.
- ²¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф.442. – Оп.153. – Спр. 746. – Арк. 3-3 зв.; ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.155. – Спр. 255. – Арк. 2-3; ЦДІАУ. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 621. – Арк. 1-2; ЦДІАУ. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 661. – Арк. 1-2; ЦДІАУ. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 784. – Арк. 7-11; ЦДІАУ. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 824 – Арк. 1-2.
- ²² Торговая промышленность в Новороссийском крае. Статья II. // Журнал МГИ. – 1850. – №3. – С. 342.
- ²³ ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 2791. - Арк. 19 зв
- ²⁴ Хозяйственные очерки Могилёвской, Минской и Волынской губерний. // Журнал МГИ. – 1845. – №12. – С. 191-192.
- ²⁵ Хозяйственное обозрение Киевской губернии // Журнал МГИ. – 1847. – №6. – С. 197-198.
- ²⁶ ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.83. – Спр. 667. – Арк. 3; ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.83. – Спр. 675. – Арк. 5-6, 12; ЦДІАУ. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 998. – Арк. 3.
- ²⁷ Хлебная торговля в Киевской губернии. – С. 106-107.
- ²⁸ Хлібні магазини були створені в кінці XVIII ст. указом Катерини II. За указом вони мали створюватися в усіх селах з населенням більше 50 осіб. З кожного врожаю збиралося жито і ярові до пропорції по 3 четверика жита і ярових на 1 ревізьку особу. Хліб з магазинів видавався тільки з дозволу цивільного губернатора. (Див.: Смесь. // Журнал МВД. – 1935. - №3. – С. 8-11.)
- ²⁹ ЦДІАУ. – Ф.533. – Оп.3. – Спр. 897. – Арк. 1-2.
- ³⁰ ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.61. – Спр. 21. – Арк. 9-64.
- ³¹ ПСЗРИ. – Спб., 1830. – Т.ХХVI. - №19397; Там само. – Т. ХХVI. - №19629; Там само. – Т. ХХІХ. - №22057; ЦДІАУ. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 1044. – Арк. 1-2.
- ³² ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 2789. – Арк.4.
- ³³ Там само. – Од. зб. 4324. - Арк. 139 зв.
- ³⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 2256. - Арк. 137 зв.
- ³⁵ Довнар-Запольский М. Назв. праця. – С.388.